

UOT 82- 3.512.162.

ZEYNƏB MƏMMƏDOVA

HAFİZ ŞİRAZİNİN QƏZƏLLƏRİNDƏ BƏZİ TƏSƏVVÜF
TERMİNLƏRİNİN TƏHLİLİ

Klassik farsdilli poeziyanın dilini üç səviyyəyə ayırmaq olar. Birinci səviyyədə hər şey öz həqiqi mənasında işlənir. İkinci səviyyə mistik poeziyanın şərti dilidir ki, burada rəmzlər üstünlük təşkil edir. Üçüncü səviyyə isə bu iki səviyyənin qarışaraq həqiqi və məcazi məna hüduqlarının itdiyi bir dildir ki, burada rezonans doğuran sözlər aparıcı rol oynayır. Hafizin dili məhz üçüncü səviyyəli dildir. Məna dərinliyi və ifadə gözəlliyi baxımından şeirləri yüksək zirvələri fəth edən şair Hafiz Şirazi məşhur şair olmaqdan əlavə böyük arif olmuşdur. Hafiz Şirazi yüksək şairlik istedadından başqa, arifliyi ilə də şöhrət tapmışdır. Amma bəzən onun arifliyini sübhə altına alanlar da tapılır. Belələrini qınamaq düzgün olmaz. Çünki arif şairlərin daha çox rəmzlərdən, sətiraltı məna ifadə edən sözlərdən istifadəsi belə düşünməyə əsas vermişdir.

Açar sözlər: Hafiz, qəzəl, arif, əsəvvüf, termin, sufi.

Məna dərinliyi və ifadə gözəlliyi baxımından şeirləri yüksək zirvələri fəth edən şair Hafiz Şirazi məşhur şair olmaqdan əlavə böyük arif olmuşdur. Məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə “arif” sözünün mənasını araşdırsaq yerinə düşər. Dilimizdə belə bir misal var: “Arifə bir işarə də kifayətdir”. Görəsən, arif sözü bir işarədən hər şeyi bilən insan mənasını verir, ya bu söz daha geniş mənaya malikdir? Bu məsələni araşdırmaq üçün bəzi tədqiqatçıların fikirlərinə diqqət yetirək.

Əbülqasim Əbdülkərim Quşeyni “Quşeyriyyə” risaləsində yazır: علامتعارف آن است که از دنیا و آخرت فارغ بود و گفته اند: هر که خدای را شناسد، رغبت چیزها از وی بشود و وی را نه فصل بود و نه وصل

“Arifin əlaməti dünya və axirətdən azad olmaqdır və deyirlər: hər kim Allahı tanısa, heç nəyə rəğbət bəsləməz, nə onlardan ayrı olar, nə də onlarla bir”. Yəni ariflər Allahı nə dünyaya malı, sərvəti, şan-şöhrətinə görə, nə də cənnət gözəlliklərinə görə tanıyırlar. Onlar Allaha Allah olduğuna görə pərəstiş edirlər. Daha sadə desək, öz nəfsinə qələbə çala bilməyən Allahı tanımaq imkanı yoxdur.

هم از عرفان حق یابی تو توفیق
ز عرفان روشن آمد جاودان، جان

اگر بشناختی خود را به تحقیق
[4, s. 18] شفای درد دلها گشت عرفان

Əgər təhqiqlə özün tanısan, Haqqı tanımağa nail olarsan.

İrfan ürək dərdlərinin səfası oldu, Can irfanla əbədi nurlu oldu.

Ərfa xda ra be xatır trs az doz x w
یا امید رفتن به بهشت نمی پرستند، بلکه از آن جهت که نوسش دارند و بنوعش می ورزند و این از وجوه عبادتها و ریاضتھای عرفاتی است

“Ariflər Allaha cəhənnəmdən qorxuya görə və ya behiştə düşmək ümidi ilə pərəstiş etməzlər, bəlkə ona görə ki, ona eşqləri var və bu irfani ibadət və yüksək əxlaq üçün dözümlən əzab-əziyyətin səbəbidir” [6, s. 79].

Ariflərin çoxu aşağıdakı hədisə görə yaranışın əsasını eşq adlandırırlar.

كنت كذراً مخفياً فاحببت أن اعرف فخالفت الخلق لكي اعرف.

Sənayi Qəznəvi bu hədisi belə nəzmə çəkmişdir.

خلق الخلق تا بدانی من [3, s. 3].

(Dedi: Gizlin xəzinə idim mən, Biləsən məxluqatın xaliqiyəm mən).

Deyilənlərdən belə məlum olur ki, ariflər həm də Allah aşiqidirlər. İrfanda Allahı tanımağın əsas vasitəsi eşqdir. Şeyx Suhrəvərdi “Fi həqiqətul-eşq” və ya “Munisul-uşşaq” əsərində yazır: “Yüksək həddə çatmış məhəbbətə eşq deyirlər eşqi əşəqədən götürüblər və əşəqə elə bir bitkidir ki, bağda ağacın dibində bitər. Əvvəlcə yerdə kökünü möhkəmləndirər, sonra başını qaldırıb tamamilə bürüyənədək ağaca sarılar və ona elə işgəncə verər ki, ağacın damarı arasında nəmişlik belə qalmaz, hava və su vasitəsilə ona yetişən bütün qidamı ağac quruyana qədər mənimsəyər” (6, s. 281). Tədqiqatçılar öz əsərlərində dəfələrlə qeyd edirlər ki, eşq insanın əxlaqının ən yüksək dərəcəsi, torpağı qızıla çevirən kimyadır. Hafiz Şirazi yüksək şairlik istedadından başqa, arifliyi ilə də şöhrət tapmışdır. Amma bəzən onun arifliyini şübhə altına alanlar da tapılır. Belələrini qınamaq düzgün olmaz. Çünki arif şairlərin daha çox rəmzlərdən, sətiraltı mənə ifadə edən sözlərdən istifadəsi belə düşünməyə əsas vermişdir. Tutaq ki, biz də razılaşdıq ki, mey, şərab, məstlik, meyxanə sözlərindən istifadə edən adam arif adlana bilməz. Bəs onda aşağıdakı beyt kimi onlarla beytin mənasını necə izah etmək olar?

[4, s. 35]. چه مبارک سحری بود و چه فرخنده شبی آن شب قدر که این تازه براتم دادند.

(O qədr gecəsi nə mübarək gecə və nə xoşbəxt səhər oldu,

Ki, günahlardan bağışlanma bəratı mənə verildi)

Belə beytləri oxuyandan sonra arif şairlərin rəmzi mənələrdən istifadə etməsi oxucunu düşündürür. Bu bərdə çoxsaylı fikirlər mövcuddur. Bəziləri belə izah edirlər ki, əvvəl ariflər öz sözlərini aşkar deyirdilər. Sonralar bu aşkar və birbaşa sözlərin onlar üçün başağrısı yaratdığını gördükdə məcbur oldular ki, örtülü danışsınlar. Guya ariflər fəqih və zahidlər mane olmasınlar deyər rəmzlərdən istifadə etmişlər. Doğurdan da, çox ariflərin yazısında zahir əhlinə etiraz səsi eşidilir. Məsələn, Hafizin bir qəzəlində oxuyuruq:

[4, s. 25] چو منصور از مراد آنان که بردارند بدین درگاه حافظ را چو می خوانند می رانند

(Mənsur təki murada çatanlar dara çəkilirlər,

Bu saraya Hafizi çağırırlar və qovurlar)

Nəsimi “Ağrımaz” rədifli qəzəlində yazır:

“Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb həqdən qaçar,

Gör bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar ağrımaz”.

Cəlaləddin Rumi bir qəzəlində yazır:

[4, s. 79] گر عشق را نبینی، دلا عاشقان نگر منصوروار شاد سوی دار آمد

(Əgər eşqi görmürsənsə,

Mənsur kimi şad dar ağacına tərəf gəlmən aşıqlərə bax)

Amma bu fikirlə razılaşmaq olmur. Çünki arif aşıqın əlaməti budur ki, hadisələrin gedişindən qorxmur: “Həyatın eniş-yoxuşu haqqında düşünür: ölümdən qorxmur və heç kəs və heç nədən şikayət və giley etmir: onun alçaqlıq, paxıllıq, acgözlük, bədxahlıq və dargözlülüğü yoxdur, hər şeyi öz yerində yaxşı görür” [6, s. 15]. Deməli, belə məlum olur ki, arifin dərisi soyulsa da, dara çəkilsə də ah-nalə etməz. Çünki o yalnız ayrılıqdan nalə çəkir. Əgər aşıqdən bir nalə eşidilsə, hamısı ayrılıq dərindənəndir. Çünki onun üçün dostsuz (məşuqsuz) həyat üzücüdür. Aşiq ayrılıq dərindənə başqa hər əzab-əziyyətə dözür. Bəzi tədqiqatçılar isə belə düşünürlər ki, guya Hafiz və başqa şairlərin “mey”, “moğ” “mağbəççə” sözlərindən istifadə etməsinin əsas səbəbi onların İslamdan əvvəlki İrana rəğbətini nişanəsidir. Murtəza Mütəhhərri

“İrfani-Hafiz” kitabında belə sözləri gülünc sayan Əranidən nəql edərək deyir

[4, s. 75] بلبل ز شاخ سر و به گلبنگ پهلوی می خواند دوش مرس مقامات معنوی

(Bülbül sərv ağacında pəhləvi cəh-cəhilə,
Dünən mənəvi məqamlar dərşini oxuyurdu)

Belə çıxır ki, əgər bu beytdə “pəhləvi” sözü işlənibsə, bu şairin zərdüştliyə, İslamdan əvvəlki İrana məhəbbətini göstərir. Əgər bu beyti qəbul etsək, onda aşağıdakı beytlərə görə deməliyə ki, Hafiz həm yəhudiliyə, həm də xristianlığa meyilli olmuşdur

[4, s. 55]. یعنی بیا که آتش موسی نمود گل تا از نکته توحید بشنوی

Yəni gəl ki, Musanın atəşi gül oldu, Ta sən ağacdən tovhid məsələsini eşidəsən.

[3, s. 55] این قصه عجب شنو از بخت و از گونپ ما را بکشت یار به انفاس عیسوی

(Bu qərribə nağılı bədbəxtdən eşit, Yar bizi İsa nəfəsləri ilə öldürdü)

Hafizin qəzəlləri onun böyük şairlik qüdrət və istedadına malik olmasının göstəricisidir. Lakin bir şeyi unutmamaq olmasın ki, Hafiz Şirazi Quranı əzbər bilməmiş və dəfələrlə bunu öz qəzəllərində qələmə almışdır.

[4, s. 34] صبح خیزی و سلامت طلبی چون حافظ هر چه کریم همه از دولت قرآن کردم

(Hafiz təkin tezdən durub, sağlam oldum,
Hər nə etdim hamısını Quran mülkündən etdim)

[4, s. 52] ز حافظان جهان کسی جو بنده جمع نکرد لطایف حکمی با کتاب نکات قرآنی.

(Dünya hafizlərindən kimsə Quran kitabı ilə
hikmət kəlmələrini bəndə kimi cəm etmədi)

[4, s. 30] عشقت رسد به فریاد ار خود به سان حافظ قرآن ز بر بخوانی در چهارده روایت

(Eşqin fəryada yüksələr əgər Hafiz təkin sən də,
Quranı əzbər oxusan on dörd rəvayətdə)

Bu beytlərə əsasən deyə bilərik ki, Quranı əzbər bilmək onun həm şairliyinə, həm də arif-əşqliyinə böyük təsir etmişdir. Hamıya da məlumdur ki, Quran ən incə fəsaḥət və bəlağət gözəlliklərinə malikdir. Buna görə də şairlərin öz qəzəllərini fəsaḥət və bəlağət gözəllikləri ilə bəzəmələri heç təəccüb doğurmamalıdır. Quranın möcüzəliyi onun təkcə zahirində deyil, həm də batindədir. Bu məntiqlə Hafizin arifliyinə şübhə etmək düzgün olmaz. Fikrimcə onların belə şeir yazma üsuluna müraciət etmələri təbiiyədir. Çünki ariflər gördüklərini və duyduqlarını adi dillə ifadə edə bilməzlər.

[4, s. 45] دل می رود ز دستم صاحبان خارا دردا که از پنجهان خواهد شد و شکارا

(Ürək sahibləri, and olsun, ürəyim əldən gedir,
Dörd budur ki, gizlin sirr aşkar olacaq)

Onların öz fikirlərini çatdırmaq üçün mənəviyyat aləminə aid olanlara maddi don geyindir-məkdən başqa çarələri yox idi. Çünki həqiqəti, ürəyin hallarını, eşqi oxucuya bəyan etmək üçün başqa vasitə mövcud deyil. İbn Ərəbi demişdir: “Hər kəs eşqi tərif etsə, onu tanımamışdır, eşq camından bir qurtum dadan onu tanımamışdır, hər kim desə, eşqin şərab camından susuzluğum yatdı, onu tanımamışdır; çünki eşq elə bir şərabdır ki, heç bir kəsin susuzluğunu yatırır” [1, s. 27].

Buna görə də Hafiz yazmışdır:

[4, s. 18] ای آنکه به تفریر و بیان دم زنی از عشق ما با تو نداریم سخن خیر و سلامت

(Ey o kəs ki təqrir və bəyanla eşqdən dəm vurur,
Bizim səninlə sözüümüz yoxdur, xudahafiz)

[4, s. 30] سخن عشق نه آن است که آید به زبان ساقیا می ده ز کوتاه کن این گفت و شنفت

(Eşqin sözü o deyildir ki, dilə gəlsin,
Ey saqi, mey ver, bu söz-söhbəti bitir (qısalt))

[4, s. 22] عکس روی تو جو در آینه جام افتاد عارف از خنده می دلا طمع خام افتاد

(Elə ki, sənin əksin camın aynasına düşdü,
Arif meyın gülüşündən xam xəyala düşdü)

Bu beytdə arif sözünün işlənməsi haqqa, qəlbə və eşqə geyindirilmiş maddi donu bir daha açıqlayır. “Böyük şəxsiyyətlər demişlər: eşq bir addımdır və o özündən keçmək və öz şəxsiyyətini tərk etməkdir. Budur ki, eşq yolunu çətinləşdirir. Amma eşq yolunda məqsədə nail olunmazsa, o zaman salikin bu yolda fəsadı başqalarından çox olacaq”. [6, s. 75-76]. Hafiz və başqa ariflər bu fikirdədirlər ki, eşq “mən”lə uyğunlaşmır və məqsədə nail olmaq üçün şəxsiyyət aradan götürülməlidir. Şair demək istəyir ki, əksin bir an görünməsi arifi aldatmamalı və onu həqiqətə çatmaqdan saxlamamalıdır. Hafiz öz qəzəllərində cam, came-cəm, ayine-ye cam, piyalə sözlərindən çox istifadə etmişdir:

[4, s. 36] سالها دل طلب جام جم از ما می کرد آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می کرد

(İllərdir ürək cami-cəmi bizdən istəyir,
Özünün malik olduğunu yaddan diləyir)

[4, s.12] روی خوبت آیتی از لطف بر ما کشف کرد ز آن زمان جز لطف و خوبی نیست در تفسیر ما

(Sənin xoş çöhrən lütfün bir nişanəsini bizə açıqladı,
Təfsirimizdə lütf və yaxşılıqdan savayı bir şey qalmadı)

[4, s. 28] دیدن روی ترا دیده جان بین باید وین کجا مرتبه چشم جستن بین من است

(Sənin üzünü görmək üçün ruh görən göz lazımdır,
Mənim dünyanı görən gözümün məqamı haradır?)

Çəkdiyimiz misallara əsasən deyə bilərik ki, came-cəm və başqa sözlər arifin sirləri faş edən, qeybi göstərən ürəyinə işarədir. İrfanda həmişə eşqlə ağıl arasında mübarizə getmişdir. Hafizin qəzəllərində də görürük ki, ağıl o qədər də güclü qüvvəyə malik deyil.

[4, s. 30] حدیث از مطرب و می گو و راز دنیا کمتر جو که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معمارا

(Mütrib və meydən hədis de, dünyanın sirrini az axtar!
Ki, heç kəs hikmətlə bu müəmmarı açmayıb, açmayacaq)

[4, s. 43] ما را به منع عقل مترسان و می بیار کان شحنه در و لایت ما هیچ کاره نیست

(Bizi ağılı itirməklə qorxutma və mey gətir,
Ki o darğanın bizim vilayətdə işi yoxdur)

Hafiz Şirazinin qəzəllərindəki mənalardan danışarkən onun yüksək şairlik istedadına

malik olmasını da unutmaz. Bu fikrin sübuta ehtiyacı olmasa da, yuxarıda çəkdiyimiz misallar bunu bir daha aydınlaşdırır. Həqiqətən onun qəzəllərindəki bədii təsvir vasitələri oxucunu heyretləndirir.

Klassik Şərq filoloqlarının nəzərində Quran yalnız ilahi kəlam deyildir, həm də bədii kamilliyin ən yüksək nümunəsi idi. Təbii ki, bütün şairlər bu yüksək nümunəyə can atırdılar və “söz ecazi”na nail olmağa çalışırdılar. Bu istiqamətdə ən böyük uğurlara yetişən şair, şübhəsiz, Hafiz olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, sonralar o, “Lisanül-qeyb”, yəni “Qeybin dili” ləqəbini qazanmışdır.

Hafiz dilinin bu xüsusiyyəti üzərində çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Lakin fikrimcə, bu məsələyə ən düzgün baxış fransız şərqşünası J.Lazara məxsusdur. O, klassik farsdilli poeziyanın dilini üç səviyyəyə ayırır. Birinci səviyyədə hər şey öz həqiqi mənasında işlənir. İkinci səviyyə mistik poeziyanın şərti dilidir ki, burada rəmzlər üstünlük təşkil edir. Üçüncü səviyyə isə bu iki səviyyənin qarışaraq həqiqi və məcazi məna həddlərinin itdiyi bir dildir ki, burada rezonans doğuran sözlər aparıcı rol oynayır. Hafizin dili məhz üçüncü səviyyəli dildir. Odur ki, Hafizin qəzəlləri şəraitə və oxuyan şəxsin istəyinə uyğun olaraq, hər cür yozuma imkan verir. Elə bunun nəticəsində Hafiz divanı həm də fal açmaq vasitəsinə çevrilib ki, bu da dünya ədəbiyyatında analoqu olmayan bir hadisədir.

Hafiz ilk növbədə qəzəli keyfiyyətə misilsiz bir səviyyəyə qaldırılmış sənətkardır. Onun yaradıcılığında o vaxtadək mövcud olan “aşiqanə” və “arifanə” qəzəl tipləri bir-birinə qarışdı və qəzəlin mövzu dairəsi xeyli genişləndi. Lakin qəzəl təkcə məzmun baxımından deyil, formal baxımdan da yeniləşdi. Hafizin qəzəllərində beytlərin müstəqilləşməsi prosesi başa çatdı və onlar tam dezinteqrasiya halına gəldilər. Elə buna görə də Hafizin divanı milyonlar üçün təkcə düşüncə və estetik həzz mənbəyi deyil, həm də ümid mənbəyidir. Onun müqəddəs kitablara bənzər bir status qazanmasını şərtləndirən əsas amil də elə budur.

Aparılan təhlil nəticəsində, Hafizin qəzəllərində işlənən “arif” kəlməsinin irfani mənasını belə formalaşdırmaq olar: “Hər hansı bir çətinliklər qarşısında heç nədən qorxmadan yalnızca öz məqsədinə doğru irəliləmək”. Arif yalnız ayrılıqdan nalə çəkir. Aşiq ayrılıq dərindən başqa hər əzab-əziyyətə dözür. Hafizin Quranı əzbər bilməsi Allahın varlığını daha da dərinəndən idrak etməsinə əsas vermişdir. Quranı əzbər bilmək onun həm şairliyinə, həm də arif-əşiqliyinə böyük təsir etmişdir. Quranın möcüzəliyi onun təkcə zahirində deyil, həm də batinindədir. Hamıya da məlumdur ki, Quran ən incə fəsaht və bəlağət gözəlliklərinə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zərrinkub Ə. Ba karvane-holle. Tehran, 1374, 246 s.
2. Cami Ə. Nəfəhatül-üns. Tehran, 1336, 368 s.
3. Divane-Hafez. Tehran, 1999, 932 s.
4. Farsca-Azərbaycanca lüğət / Tərtib edən Nəyyerzaman Səqəfi (Hatəmi). Tehran: Naşir, 1999, 1108 s.
5. Moin M. Hafeze-şirinsoxən, Tehran, 1370 celd-e yekkom və dovvom, 966 s.
6. Səccadi Z. Məbaniye-erfan və təsavvof. Tehran, 1372, 840 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: zeyneb_mammadova@mail.ru

Zeynab Mammadova**ANALYSIS OF SOME SUFI TERMS IN HAFIZ SHIRAZI'S GHAZALS**

The language of classical Persian poetry divides into three levels. At the first level, everything is processed in its true sense. The second level is the conventional language of mystical poetry, where symbols predominate. Finally, the third level is a language in which these two levels are mixed, and the boundaries of real and figurative meaning are lost, where resonant words play a leading role. Hafiz's language is the third-level language. Hafiz Shirazi, a poet who conquered the highest peaks in terms of depth of meaning and beauty of expression, was a famous poet and a great sage. Hafiz Shirazi is known not only for his high poetic talent but also for his intelligence. However, sometimes some people doubt his wisdom. Nevertheless, it is not right to blame them because wise poets' use of more symbols and subtext gave reason to think so.

Keywords: *Hafiz, gazelle, sufism, sage, term, sufi.*

Зейнаб Мамедова**АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ СУФИЙСКИХ ТЕРМИНОВ
В ГАЗЕЛЯХ ХАФИЗА ШИРАЗИ**

Язык классической персидской поэзии можно разделить на три уровня. На первом уровне все обрабатывается в истинном смысле слова. Второй уровень – условный язык мистической поэзии, где преобладают символы. Третий уровень – это язык, в котором эти два уровня смешаны, и границы реального и переносного значения теряются, где резонансные слова играют ведущую роль. Язык Хафиза – это язык третьего уровня. Хафиз Ширази, поэт, покоривший высочайшие вершины глубины смысла и красоты выражения, был не только известным поэтом, но и великим мудрецом. Хафиз Ширази известен не только своим высоким поэтическим талантом, но и своим умом. Но иногда встречаются те, кто сомневается в его мудрости. Их нельзя осуждать. Потому что использование мудрыми поэтами большего количества символов и подтекста дало повод такому суждению.

Ключевые слова: *Хафиз, газель, суфизм, мудрец, термин, суфий.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü Möhsün Nağısoylu tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxil olunma: İlkin variant 11.03.2021

Son variant 22.04.2021